

## KVINT FABIJE SANGA – SENATORSKI OSLOBOĐENIK NA NATPISU IZ CAVTATA?

Članak obrađuje antički spolij ugrađen u crkvu sv. Đurđa u Cavtatu.<sup>1</sup> Radi se o dijelu antičkoga natpisa koji se nalazi na pročelju crkve i koji je bio već zapažen, no nije pročitao i interpretiran. Na natpisu je ostalo sačuvano samo ime u formi *tria nomina* te informacija da je spomenuta osoba bila oslobođenik. Spomenik prema paleografiji ukazuje na dataciju sredine ili druge pol. 1. st. pr. Kr., a stavljajući u kontekst podatak o imenu spomenute osobe, u članku se predlaže ranija datacija. Natpis spominje Kvinta Fabija Sangu, Kvintova oslobođenika. Autori pronalaze poveznicu između toga imena i pripadnika rimskoga senata iz ugledne rimske obitelji *Fabia* u kasnorepublikanskome periodu te zbivanjima na istočnoj obali Jadrana u vrijeme građanskoga rata između Cezara i Pompeja. Usporedbom s ostalom epigrafskom građom s područja antičkoga Epidaura donosi se zaključak da bi taj natpis bio najranije datirani spomenik na tome lokalitetu.

**Ključne riječi:** Cavtat, Epidaur, spolij, natpis, Q. Fabius Sanga, onomastika, Rimska Republika

## QUINTUS FABIVS SANGA – A SENATORIAL FREEDMAN IN THE INSCRIPTION FROM CAVTAT?

The paper analyzes a secondary used Roman epigraphic monument incorporated into the church of St George (Sv. Đurađ) in Cavtat.<sup>1</sup> The fragment has already been noticed, but not read or interpreted. Only name in the *tria nomina* form has been preserved in the inscription, and information that the deceased was a freedman. Paleographic characteristics of the monument indicate dating to the middle or second half of the 1<sup>st</sup> century BC. The paper suggests earlier dating on the basis of contextualizing information about the mentioned person's name. The inscription mentions Quintus Fabius Sanga, a freedman of Quintus. The authors find a connection between this name and a member of the Roman Senate from a prominent Roman family Fabia in the Late Republican period and events on the eastern Adriatic coast during the Civil war between Pompey and Caesar. After the comparison with the remaining epigraphic material from the region of ancient Epidaurum, a conclusion is made that this inscription might be the monument with the earliest dating from the mentioned site.

**Key words:** Cavtat, Epidaurum, spolia, epigraphic monuments, Q. Fabius Sanga, onomastics, Roman Republic

1 Članak je nastao u okviru projekta *Novi životi antičkih natpisa: epigrafski spoliji na području srednje Dalmacije (EpiSpolia)* koji financira Hrvatska zaklada za znanost (HRZZ IP 2019-04-23537).

1 The paper was written within the project *The new lives of ancient inscriptions: epigraphic spolia from the territory of central Dalmatia (EpiSpolia)* funded by the Croatian Science Foundation (HRZZ IP 2019-04-23537).



Slika 1. Pročelje crkve sv. Đurđa u Cavtatu

Figure 1. Front of the church of St George in Cavtat

foto / photo: D. Demicheli

Na pročelju crkve sv. Đurđa u Cavtatu nalazi se ugrađen dio natpisa koji je tema ovoga rada. Natpis je već je bio opažen te je uzgred opisan u literaturi, no bez pokušaja čitanja i interpretacije.<sup>2</sup> Radi se o spoliju koji je uzidan na uglu desno od ulaznih vrata crkve sv. Đurđa (Sl. 1). Za potrebe ugradbe sveden je na mjeru gotovo pravilnoga bloka kojom nije odudarao od ostatka kamene građe kojom je crkva napravljena. Crkva sv. Đurđa prvi se put spominje 15. lipnja 1253. godine u ugovoru koji su Dubrovčani sklopili s bugarskim carem Mihajlom Asenom. U tom se dokumentu crkva sv. Đurđa koja se nalazi iznad staroga grada Epidaurum (Sl. 2), uz crkve sv. Petra i sv. Pokrata, navodi kao granica dubrovačkih posjeda oko Cavtata.<sup>3</sup> Današnja je crkva vjerojatno sagrađena u 15. ili 16. stoljeću.<sup>4</sup>

The subject of this paper is a fragment of an inscription incorporated into the front of the church of St George in Cavtat. The inscription has already been noticed and described shortly, but without an attempt of reading or interpreting it.<sup>2</sup> It is a secondary used piece of an epigraph that was embedded into the corner to the right of the entrance door of the church of St George (Fig. 1). In order to fit into the wall, it was reduced to a measure of an almost regular block that corresponded to the rest of the building material. Church of St George was mentioned for the first time on June 15, 1253, in a contract which the Ragusans made with Bulgarian king Michael Asen. In this document the church of St George situated above the old city of Epidaurum (Fig. 2), alongside churches of St Peter and St Pancras, is mentioned as a border of the Ragusan estates around Cavtat.<sup>3</sup> Current church was probably built in the 15<sup>th</sup> or 16<sup>th</sup> century.<sup>4</sup>

2 Z. Žeravica, L. Kovačić 2002, 7. Autori su uočili natpis te ga opisuju kao „lijepo klesani antički natpis“.

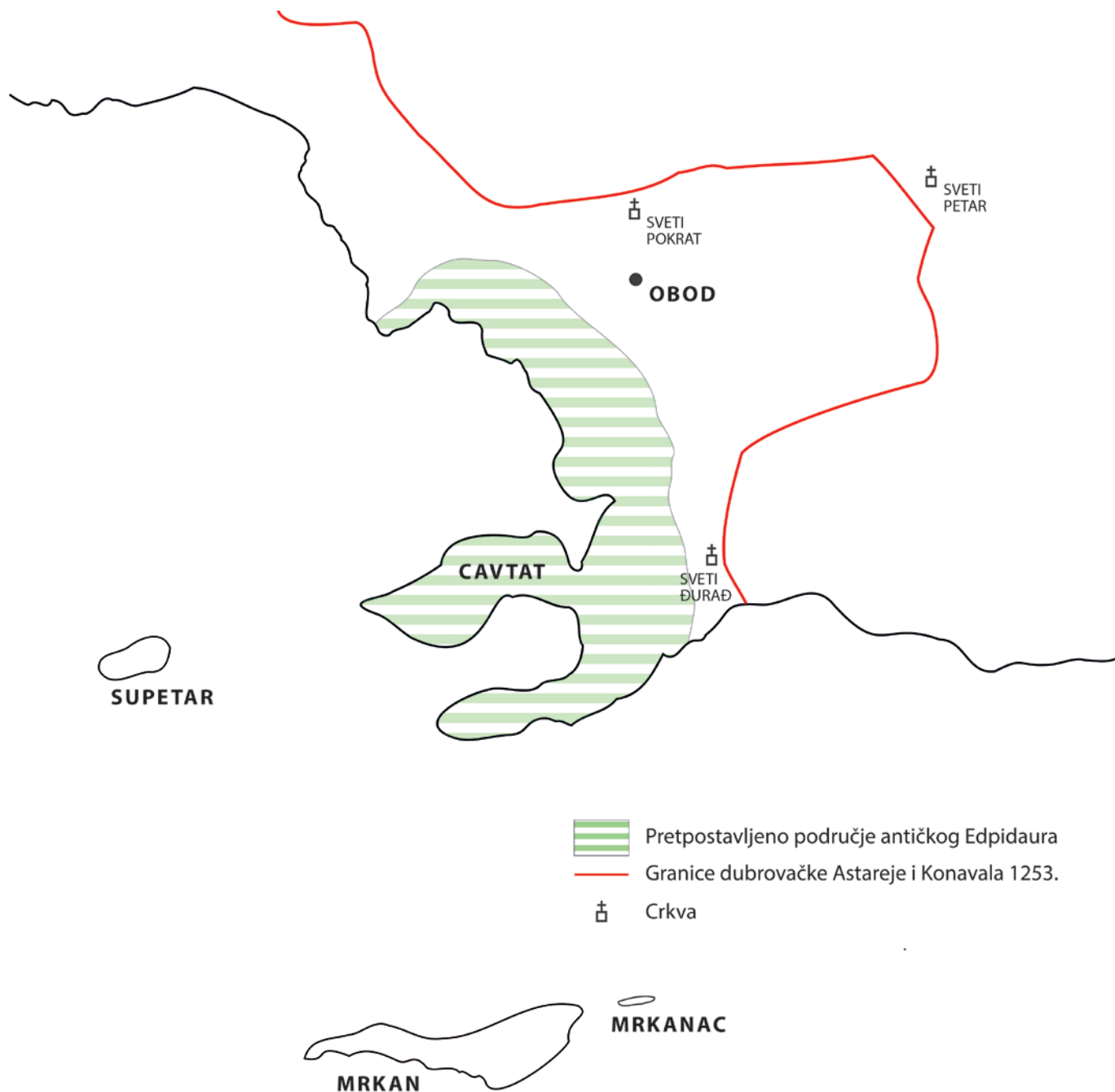
3 N. Kapetanić, N. Vekarić 1998, 16–17.

4 A. Badurina navodi da se radi o gotičkoj crkvi iz 15./16. st. (A. Badurina 1998, 255).

2 Z. Žeravica, L. Kovačić 2002, 7. The authors noticed the inscription and described it as “a nicely dressed ancient inscription”.

3 N. Kapetanić, N. Vekarić 1998, 16–17.

4 A. Badurina states that it is a 15th/16th-century Gothic church (A. Badurina 1998, 255).



**Slika 2. Položaj crkve sv. Đurđa na karti u odnosu na antički Epidaur**

Figure 2. Position of the church of St George on the map in relation to ancient Epidaurum

prema / after: N. Kapetanić 2011, 19

Sveti Đurađ (Juraj) zaštitnik je vojnika, vitezova, brodarstva, a naročito zemljoradnika i stočara pa u tom svojstvu zamjenjuje pretkršćanske kultove prirode. Časti se od ranoga kršćanstva, osobito od Justinijanova doba, a crkve njemu posvećene na ovome području nalaze se u Cavtatu, Močićima, Popovićima i Mikulićima. Sve su smještene uz rimske ceste, a u nekima su evidentirani antički i kasnoantički ostatci. Moguće da je *s. Georgius* kao rimski vojni časnik, mučenik godine 303. u Kapadokiji za Dioklecijanova

Saint George (Đurađ, Juraj) is a patron saint of soldiers, knights, shipping, and in particular farmers and stockbreeders replacing in that regard pre-Christian nature cults. He had been venerated since the early Christianity, especially from the Justinian era. Churches dedicated to him in this area are located in Cavtat, Močići, Popovići and Mikulići. They are all situated along the Roman roads, and some of them yielded finds dating to antiquity and Late Antiquity. It is possible that *s. Georgius*, a Roman military





**Slika 3. Natpis Kvinta Fabija Sange prije čišćenja**  
Figure 3. Inscription of Quintus Fabius Sanga before cleaning

foto / photo: N. Kapetanić



**Slika 4. Natpis Kvinta Fabija Sange nakon čišćenja**  
Figure 4. Inscription of Quintus Fabius Sanga after cleaning

foto / photo: N. Kapetanić

142  
proгона kršćana, bio patron ili jedan od najomiljenijih svetaca u koloniji Epidaur.<sup>5</sup> Crkva je smještena na rubnome, istočnom dijelu nekadašnjega Epidaura, neposredno uz antički vodovod i cestu koja je spajala područje današnjih Konavala s Epidaurumom.<sup>6</sup> U blizini crkve nalazilo se i jedno od epidaurskih svetišta perzijskoga božanstva Mitre.<sup>7</sup>

Kamen s ulomkom natpisa dug je 63 – 67 cm, a širok 23 cm. Zbog istrošenosti brazda natpisa i cementne smjese koja ga je djelomično prekrivala bio je gotovo neprimjetan (Sl. 3). Nakon čišćenja žbuke bilo je moguće prepoznati sva slova na ulomku (Sl. 4). Od natpisa se razaznaje jedan redak, a iznad njega vide se brazde koje podsjećaju na ostatke slova, no nešto su dublje klesane od slova natpisa pa je moguće i da su nastale kasnije (Sl. 5 i 6). Natpis glasi:

-----++(?)  
*Q(uintus) Fabius Q(uinti) l(ibertus) Sanga*

Prijevod: ----- / *Kvint Fabije Sanga, Kvintov oslobođenik.*

Od prvoga se slova vidi tek ostatak kose haste slova *Q* prije gentilicija *Fabius*. Nema sumnje da se radi o sigli predimena *Quintus* jer je ovaj Fabije kao oslobođenik stanovitoga Kvinta Fabija i sam morao imati predime (*Quintus*) i gentilicij (*Fabius*) svoga bivšeg gospodara. *Gens Fabia* jedna je od najstarijih i najuglednijih rimskih patricijskih obitelji u doba Rimske Republike. U tom su

officer, and a martyr in 303 AD in Cappadocia during Diocletian's prosecution of the Christians, was a patron or one of the most beloved saints in the colony of Epidaurum.<sup>5</sup> The church is located in the peripheral, eastern part of former Epidaurum, next to ancient water supply system and the road that connected the area of present-day Konavle with Epidaurum.<sup>6</sup> One of shrines of the Persian god Mithras in Epidaurum was located near the church.<sup>7</sup>

Stone with the fragmentary inscription measures 63–67 cm in length, and 23 cm in width. It was barely visible due to worn out grooves of the inscription and cement mixture that partially covered it (Fig. 3). After removing mortar all letters on the fragment could be recognized (Fig. 4). One line can be discerned of the inscription, and above it are grooves that resemble letter remains, but they are somewhat deeper than the letters on the inscription so they could have been made later (Figs. 5 and 6). The inscription reads:

-----++(?)  
*Q(uintus) Fabius Q(uinti) l(ibertus) Sanga*

Translation: ----- / *Quintus Fabius Sanga, freedman of Quintus.*

Only part of the oblique hasta of the letter *Q* is visible of the first letter before the gentile name *Fabius*. There is no doubt that it is a sigla of the praenomen *Quintus* since

5 Z. Žeravica, L. Kovačić 2002, 7.

6 L. Kovačić 2012, 98–99, 150.

7 Danas se mitrej nalazi u prizemlju rodne kuće Baltazara Bogišića u Cavtatu. Drugi mitrej nalazi se u Močićima, nekoliko kilometara istočno od crkve sv. Đurđa. O potonjem vidi Rendić-Miočević 1989.

5 Z. Žeravica, L. Kovačić 2002, 7.

6 L. Kovačić 2012, 98–99, 150.

7 Presently the Mithraeum is located on the ground floor of the birth house of Baltazar Bogišić in Cavtat. The other Mithraeum is located in Močići, several kilometers east of the church of St George. About the latter see Rendić-Miočević 1989.



Slika 5. Crtež natpisa sa slovima koja se vide

Figure 5. Drawing of the inscription with visible letters

izradio / made by: Lj. Gamulin

razdoblju stasali brojni *Fabii* koji su bili aktivni sudionici političkoga života, a o njihovu uspjehu govori činjenica da je tijekom Republike bilo 45 konzula iz te obitelji, dok su brojni drugi pripadnici bili članovi senata s nekim nižim, ali i dalje uglednim magistraturama.<sup>8</sup> Obitelj je imala nekoliko loza, od kojih su svakako najslavniji *Fabii Maximi*. Svi su muški pripadnici te loze imali isti gentilicij i kognomen, a kako se čini, i predime *Quintus*. Stoga su se razlikovali po dodatnim imenima (*agnomina*) koja su dobivali po fizičkim ili karakternim osobinama, a ponekad i po vojnim zaslugama (npr. *Allobrogicus*).

Kognomen ove osobe pročitan je kao *Sanga*. Slova *ANG* jasno se vide, dok se početno *S* nazire, a od krajnjega slova *A* vidi se početak kose haste nakon čega nedostaje ostatak spomenika s desne strane. Slovo *G* uklesano je samo s okomitom hastom koja ne čini pravi kut prema unutrašnjosti lučnoga dijela slova. Takva je grafija slova *G* karakteristična za natpise koji se na našoj obali klešu u 1. st. pr. Kr. ili na početku 1. stoljeća.<sup>9</sup> I ostala slova pokazuju paleografske osobitosti natpisa ranijega doba, od kojih valja istaknuti slovo *Q* čiji je istak ravan i ne ide puno ispod dna retka, a počesto i prati njegovu liniju.<sup>10</sup>

8 O svim magistratima s gentilicijem *Fabius* u republikansko doba koji se spominju u povijesnim izvorima vidi Münzer 1909; Broughton 1951; 1952; 1986.

9 Za ovakvu grafiju slova *G* E. Hübner (1885, LVII) kaže: *In scriptura vetustiore monumentalī linea illa recta est, ex pede C litterae angulo recto sursum surgens, non infra versum dependens, capite vix ullo*. O tome svjedoče brojni natpisi iz doba Republike. Kao primjere za 1. st. pr. Kr.: CInar II, 89; CInar II, 90 (Narona); kraj 1. st. pr. Kr. ili poč. 1. st. CIL III 13264 (Zadar); za 1. st. npr. CIL III 9737 (Gardun); AE 2003, 1330 (Hardomilje); AE 1991, 1290 (Salona).

10 Npr. CInar II, 26; CInar II, 90; usp. komentar ovoga slova kod E. Hübnera (1885, LXIV), ...*caudam rectam retinuit e dextra circuli parte exeuntem nec multum infra versum descendntem*, navodeći, među ostalim, i primjere iz Cezarova doba.



Slika 6. Crtež slova preko fotografije natpisa

Figure 6. Drawing of letters over the inscription photograph

izradio / made by: Lj. Gamulin

this *Fabius* was a freedman of a certain *Quintus Fabius* so he had to bear the praenomen (*Quintus*) and gentile name (*Fabius*) of his former master. *Gens Fabia* was one of the oldest and most prominent Roman patrician families during the Roman Republic. In that period many *Fabii* became active participants in political life, and their success is illustrated by the fact that 45 consuls originated from this family during the Republic, while many others were members of the Senate with some lower but still respectable magistracies.<sup>8</sup> The family had several branches, *Fabii Maximi* definitely being the most renowned. All male members of that branch had the same gentile name and cognomen, as well as the praenomen *Quintus* as it seems. Therefore, they used additional, distinctive names (*agnomina*) given after physical characteristics or personality traits, and sometimes also after military merits (e.g. *Allobrogicus*).

This person's cognomen has been read as *Sanga*. Letters *ANG* are clearly recognizable, while the initial *S* can be discerned, and the final letter *A* is recognized in the beginning of the oblique hasta. The rest of the monument is missing on the right side. The letter *G* is carved with only vertical hasta that is not at right angle with the inner side of the curved part of the letter. Such writing of the letter *G* is characteristic of the inscriptions that were carved on our coast in the 1<sup>st</sup> century BC or at the beginning of the 1<sup>st</sup> century.<sup>9</sup> Other letters exhibit paleographic characteristics of the inscriptions of the earlier period. The letter *Q* needs to be emphasized, with a flat tail not going far under the bottom of the line, often following it.<sup>10</sup>

8 About all magistrates with the gentile name *Fabius* in the Republican period mentioned in the historical sources see Münzer 1909; Broughton 1951; 1952; 1986.

9 E. Hübner (1885, LVII) states the following about such writing of the letter *G*: *In scriptura vetustiore monumentalī linea illa recta est, ex pede C litterae angulo recto sursum surgens, non infra versum dependens, capite vix ullo*. This is testified by a number of inscriptions from the time of Republic. Examples for the 1st century BC: CInar II, 89; CInar II, 90 (Narona); late 1st century BC or early 1st century (CIL III 13264 (Zadar); for the 1st century e.g. CIL III 9737 (Gardun); AE 2003, 1330 (Hardomilje); AE 1991, 1290 (Salona).

10 E.g. CInar II, 26; CInar II, 90; cf. commentary of this letter in E. Hübner (1885, LXIV), ...*caudam rectam retinuit e dextra circuli parte exeuntem nec multum infra versum descendntem*, mentioning, among others, examples from Caesar's period.

## IME SANGA I SENATORSKA OBITELJ FABII

Kognomen *Sanga* dosad je na epigrafskim spomenicima potvrđen tek jednom, i to u Rimu.<sup>11</sup> Radi se o kognomenu još jednoga oslobođenika, Tita Manlija Sange (*T. Manlius Sanga*). U književnim je izvorima ime *Sanga* nekoliko puta potvrđeno: Terencije u svojoj komediji *Eunuh* piše o robu Sangi, a Salustije, Ciceron i Apijan<sup>12</sup> spominju rimskoga senatora Kvinta Fabija Sangu (*Q. Fabius Sanga*), povijesnu ličnost smještenu u vrijeme kasne Republike i u kontekst Katilinine urote. Kod Salustija<sup>13</sup> i Apijana Kvint Fabije Sanga navodi se kao senator koji je pomogao u zarobljavanju Katilinih pristaša kada je otkrivena Katilinina urota 63. god. pr. Kr.<sup>14</sup>

Danas je prihvaćeno mišljenje da je senator Kvint Fabije Sanga pripadao lozi (klanu) *Fabii Maximi* te da je njegovo puno ime glasilo *Quintus Fabius Maximus Sanga*.<sup>15</sup> U povijesnim se izvorima taj senator spominje bez kognomena *Maximus*, no on se može posredno utvrditi. Nije neobično da pisani izvori izostavljaju dio nečijega imena pa je tako npr. kod Cicerona spomenuti senator nazvan *Q. Sanga*,<sup>16</sup> kod Salustija *Q. Fabius Sanga*, a kod Apijana *Φάβιος Σάγγα*.

Navedene informacije svakako govore o postojanju senatora Sange, no nije najjasnije što je s njime dalje bilo. Naime, konzul koji je zamijenio Cezara nakon što je on odstupio 1. oktobra 45. god. pr. Kr. zvao se Kvint Fabije Maksim te se pretpostavljalo da se radi o Kvintu Fabiju Maksimu Sangi.<sup>17</sup> Konzulat, pa makar bio i zamjenski, omogućio je 45. god. pr. Kr. obitelji *Fabia* da nakon mnogo godina<sup>18</sup> opet ima konzula.<sup>19</sup> Zamjenski konzul Kvint

## NAME SANGA AND THE SENATORIAL FAMILY FABII

The cognomen *Sanga* has been recorded in the epigraphic monuments only once, in Rome.<sup>11</sup> It is a cognomen of another freedman, Titus Manlius Sanga. Name *Sanga* has been confirmed several times in the literary sources: Terence writes about the slave Sanga in his comedy *Eunuchus*, and Sallust, Cicero and Appian<sup>12</sup> mention Roman senator Quintus Fabius Sanga, a historical character from the time of the Late Republic, in the context of Catilinarian conspiracy. Sallust<sup>13</sup> and Appian mention Quintus Fabius Sanga as a senator who helped capturing Catiline's supporters when the conspiracy was exposed in 63 BC.<sup>14</sup>

Presently it is believed that the senator Quintus Fabius Sanga belonged to the gens (clan) *Fabii Maximi* and that his full name was *Quintus Fabius Maximus Sanga*.<sup>15</sup> In the historical sources this senator is mentioned without the cognomen *Maximus*, but it can be verified indirectly. It is not unusual when written sources leave out a part of somebody's name so that Cicero refers to the mentioned senator as *Q. Sanga*,<sup>16</sup> Sallust as *Q. Fabius Sanga*, and Appian *Φάβιος Σάγγα*.

Mentioned information definitely indicates that there was a senator Sanga, but his subsequent destiny is unknown. Namely, the consul who replaced Caesar after he stepped down on October 1, 45 BC was called Quintus Fabius Maximus and it was assumed it was Quintus Fabius Maximus Sanga.<sup>17</sup> Consulate, even if it was only temporary, enabled the family *Fabia* to have a consul again in 45 BC,<sup>18</sup> after many years.<sup>19</sup> Suffect consul Quintus Fabius Maximus

11 AE 2001, 392, EDR001344.

12 Cic. *Pis.*, 31; Sall. *Cat.*, 41; App. *Bell.C.*, 2.1.4.

13 Sall. *Cat.*, 41, 4–5. *Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiant. Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.*

14 Lucius Sergije Katilina pokušao je državni udar na rimsku Republiku, a jedan od poteza dok je prikupljao vojsku bio je i pokušaj saveza s galskim narodom Alobroga (*Allobroges*) koji su bili rimski podanici. Sanga je, naime, bio patron Alobroga, odnosno tada je bio običaj da svaki pokoreni narod ima svoga rimskog patrona (protektora) s kojim komunicira preko veleposlanstva u Rimu i koji je spona između njih i rimske vlasti. Valja spomenuti da je vojskovođa koji je osvojio Alobroge 121. god. pr. Kr. bio Kvint Fabije Maksim (*Q. Fabius Maximus*) nakon toga dobio dodatak imenu (agnomen) *Allobrogicus*. Isti je agnomen nosio i njegov sin, a spomenuti senator Kvint Fabije Sanga, s obzirom na sve navedeno, mogao bi biti direktan potomak osvajača Alobroga. Ovakvo se mišljenje donosi već od 19. stoljeća, vidi G. H. Willems 1878, 1/511.

15 X. F. Ryan 1996, 210; J. McCall 2018, 163–164. Takvo je mišljenje svojedobno bilo odbačeno, vidi F. Münzer 1909, 1867–1868.

16 U istom su odlomku kod Cicerona (*Pis.*, 31) četvorica senatora spomenuta na isti način, predimenom i kognomenom, dok je gentilicij svima izostavljen: *Nonne ad te L. Lentulus, qui tum erat praetor, non Q. Sanga, non L. Torquatus pater, non M. Lucullus venit?*

17 Ovaj podatak prenosi Ryan (1996, 210), citirajući komentar D. R. Shackelton Baileya. Također, tu mogućnost spominje i Broughton 1986, 86–87.

18 Posljednji konzul prije ovoga iz obitelji *Fabia* bio je *Q. Fabius Maximus Eburnus* 116. god. pr. Kr.

19 R. Syme 1939, 68–69. Prema izvorima, Kvint Fabije Maksim umro je posljednjega dana svoga konzulata, a Cezar je imenovao zamjenskoga konzula Gaja Kaninija Rebila (*C. Caninius Rebilus*) na nekoliko sati. O tome vidi F. Pina Polo 2018, 101, s navodima izvora koji to spominju.

11 AE 2001, 392, EDR001344.

12 Cic. *Pis.*, 31; Sall. *Cat.*, 41; App. *Bell.C.*, 2.1.4.

13 Sall. *Cat.*, 41, 4–5. *Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiant. Cicero per Sangam consilio cognito legatis praecipit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.*

14 Lucius Sergius Catilina attempted to overthrow the Roman Republic, and one of his moves while he was collecting the army was an attempt of alliance with the Allobroges, Gallic people who were Roman subjects. Sanga was namely a patron of the Allobroges, as it was the custom at the time to find a Roman patron (*protector*) for every conquered people with whom they may communicate through the embassy in Rome and who served as a connection between them and the Roman administration. It is worth mentioning that the army leader who conquered the Allobroges in 121 BC, Quintus Fabius Maximus was given an additional name (*agnomen*) *Allobrogicus*. His son bore the same *agnomen*, and mentioned senator Quintus Fabius Sanga, considering all the aforementioned, might have been a direct descendant of the conqueror of the Allobroges. This opinion has been known since the 19th century, see G. H. Willems 1878, 1/511.

15 X. F. Ryan 1996, 210; J. McCall 2018, 163–164. Such opinion was once rejected, see F. Münzer 1909, 1867–1868.

16 In the same passage in Cicero (*Pis.*, 31) four senators have been mentioned in the same way, with nomen and cognomen, while gentile name was left out: *Nonne ad te L. Lentulus, qui tum erat praetor, non Q. Sanga, non L. Torquatus pater, non M. Lucullus venit?*

17 This information is brought by Ryan (1996, 210), citing the commentary by D. R. Shackelton Bailey. Furthermore, this possibility is mentioned by Broughton 1986, 86–87.

18 The last consul before this one from the family *Fabia* was *Q. Fabius Maximus Eburnus* in 116 BC.

19 R. Syme 1939, 68–69. According to the sources, Quintus Fabius Maximus died on the last day of his consulate, and Caesar appointed suffect consul Gaius Caninius Rebilus for few hours. For more about this see F. Pina Polo 2018, 101, with sources mentioning this event.



Fabije Maksim bio je Cezarov pouzdanik i namjesnik u Hispaniji,<sup>20</sup> a za njega se smatra da je bio unuk Kvinta Fabija Maksima Alobroškoga, konzula iz 121. godine. Jedan od dokaza za to obnova je slavoluka koju je poduzeo Kvint Fabije Maksim, kurulski edil 57. god. pr. Kr. Slavoluk je izvorno postavio Kvint Fabije Maksim Alobroški (*cos.* 121. pr. Kr.) u čast pobjede nad Alobrozima.<sup>21</sup> Ta identifikacija Sange s konzulom Kvintom Fabijem Maksimom nije potvrđena jer za to nedostaje čvršćih dokaza.<sup>22</sup> Ako se radi o dvojici, oba su bila aktivni sudionici rimskoga političkog života na kraju Republike. Također, gotovo da i nema sumnje da su obojica bili pripadnici iste obitelji, možda čak u bližemu srodstvu. Naposljetku, zajedničko im je to što se kod obojice može naći trag koji vodi do Kvinta Fabija Maksima Alobroškoga: jedan je bio patron Alobroga, a drugi obnovitelj slavoluka.

### KVINT FABIJE SANGA, EPIDAUUR I RANI SPOMENICI OSLOBOĐENIKA U NARONI

Natpis o kojemu je ovdje riječ ne može odgovoriti na prethodnu dvojbu, no možda se prisutnost oslobođenika Kvinta Fabija Sange u Epidauru može dovesti u vezu sa zbivanjima početkom 40-ih godina 1. st. pr. Kr. na istočnoj obali Jadrana. Kako je poznato, rat između Cezara i Pompeja jednu od svojih značajnijih epizoda imao je na priobalju i otocima Ilirika. Bojišnica se rasprostirala od današnjeg Kvarnera do juga Jadrana, a u povijesti je ostalo zabilježeno nekoliko lokaliteta na kojima su se odvijale bitke ili opsade gradova.<sup>23</sup> Tako se zna za bitku kod Krka, opsadu Salone te opsadu Epidaura koja je važna za ovu temu. Naime, Pompejeve su trupe opsjedale Epidaur 47. god. pr. Kr., a to je ujedno i godina kada se Epidaur prvi put spominje. Epidaur je naveden kao *praesidium nostrum*, što govori o njegovoj geostrateškoj važnosti,<sup>24</sup> ali i o jasnoj političkoj opredijeljenosti Cezaru, s obzirom na to da su ga Pompejeve trupe napadale i s kopna i s mora.

was Caesar's confidant and governor in Hispania,<sup>20</sup> and he is believed to be a grandson of Quintus Fabius Maximus Allobrogicus, consul in the year 121 AD. One of proofs corroborating this thesis is the renewal of the triumphal arch undertaken by Quintus Fabius Maximus, curule aedile of 57 BC. The triumphal arch was originally erected by Quintus Fabius Maximus Allobrogicus (*cos.* 121 BC) to commemorate victory over the Allobroges.<sup>21</sup> This identification of Sanga with the consul Quintus Fabius Maximus has not been confirmed since firm evidence is missing.<sup>22</sup> If there were two, they were both active participants in the Roman political life at the end of the Republic. There is virtually no doubt that both belonged to the same family, perhaps they even were in close kinship. Finally, they are both associated with Quintus Maximus Allobrogicus: one was a patron of the Allobroges, and the other renewed the triumphal arch.

### QUINTUS FABIVS SANGA, EPIDAUURUM AND EARLY MONUMENTS OF FREEDMEN IN NARONA

The inscription discussed here cannot resolve the aforementioned doubt, but perhaps the presence of the freedman Quintus Fabius Sanga in Epidaurum could be associated with the events in the early 40s of the 1<sup>st</sup> century BC on the eastern Adriatic coast. As known, one of the episodes in the war between Pompey and Caesar happened in the littoral and on the islands of Illyricum. The battlefield spread from today's Kvarner to the Adriatic south. Several sites where battles took place or cities that were sieged have been recorded in history,<sup>23</sup> such as battle at Krk, and sieges of Salona and Epidaurum. The latter is relevant for the topic of this paper. Namely Pompey's troops sieged Epidaurum in 47 BC, which is also the year when Epidaurum was mentioned for the first time, as *praesidium nostrum*, indicating its geostrategic importance,<sup>24</sup> but also clear political affiliation with Caesar, since Pompey's troops attacked

20 F. Pina Polo 2018, 101. U članku se donose i ostali raspoloživi podatci o konzulu Kvintu Fabiju Maksimu. Autor ne govori ništa o eventualnoj identifikaciji sa Sangom.

21 Ciceron (*In Verr.*, 1, 7) ovaj slavoluk spominje kao *fornix Fabianus*. Natpis CIL VI 1303 koji je pronađen na mjestu gdje je slavoluk trebao stajati spominje obnovu građevine za koju se pobrinuo Kvint Fabije Maksim.

22 Glavna suprotstavljena mišljenja dao je X. F. Ryan 1996, 210–211. Prema jednome tumačenju Ciceronova pasusa (*Pis.*, 31), u kojemu se navode četiri ugledna senatora, moglo bi se pretpostaviti da je Sanga bio pretor prije 58. god. pr. Kr. Naime, moguće je da ih Ciceron gradira po magistraturama. Događaj koji opisuje odvija se 58. god. pr. Kr., a Sanga je naveden između trenutačnoga pretora i bivšega konzula. Stoga Ryan zaključuje, ako su imena posložena prema magistraturama, da je Sanga morao te godine biti *praetorius*, odnosno bivši pretor (Ryan 1996, 211). G. H. Willems (1878, 1/511) također je pretpostavljao da je Sanga bio *praetorius*, no nije navodio koje je godine to moglo biti. X. F. Ryan (1996, 211) smatra da bi ovo svakako poništilo amalgamaciju Kvinta Fabija Maksima Sange i budućega konzula Kvinta Fabija Maksima za kojega se sigurno zna da je bio edil 57. god. pr. Kr., odnosno po rangui ispod magistrature koju je bivši pretor obnašao barem dvije godine prije toga.

23 O rekonstrukciji bitaka na Jadrani između Cezara i Pompeja vidi A. Faber 2003; S. Bilić Dujmušić 2006; 2014; M. Vitelli Casella 2018.

24 M. Glavičić 2008, 44. Nešto više o tome, vidi M. Zaninović 1988, 90.

20 F. Pina Polo 2018, 101. The paper brings other available data about the consul Quintus Fabius Maximus. The author does not mention possible identification with Sanga.

21 Cicero (*In Verr.*, 1, 7) mentions this triumphal arch as *fornix Fabianus*. Inscription CIL VI 1303 that was found at the spot where the triumphal arch should have stood mentions renewal of the building managed by Quintus Fabius Maximus.

22 Main opposing views were brought by X. F. Ryan 1996, 210–211. According to one interpretation of Cicero's passage (*Pis.*, 31), mentioning four prominent senators, one might assume that Sanga was praetor before 58 BC. Namely it is possible that Cicero grades them according to their magistracies. The event he described happened in 58 BC, and Sanga is listed between the current praetor and former consul. Therefore, Ryan concludes that, if names are arranged in accordance with magistracies, Sanga had to be *praetorius* that year, i.e. former praetor (Ryan 1996, 211). G. H. Willems (1878, 1/511) also assumed that Sanga was a *praetorius*, but he did not state which year it might have happened in. X. F. Ryan (1996, 211) claims that this would definitely reject amalgamation of Quintus Fabius Sanga and future consul Quintus Fabius Maximus that is known to have been an aedile in 57 BC, that is below the magistracy obtained by the former praetor at least two years before.

23 About the reconstruction of battles between Pompey and Caesar in the Adriatic see A. Faber 2003; S. Bilić Dujmušić 2006; 2014; M. Vitelli Casella 2018.

24 M. Glavičić 2008, 44. More on this, see M. Zaninović 1988, 90.

Taj je događaj opisan u djelu *Aleksandrijski rat (Bellum Alexandrinum)*,<sup>25</sup> čiji je autor nepoznat, no moralo se raditi o osobi koja je bila vrlo bliska Cezaru.

Za ime naselja Epidaur može se reći da se najvjerojatnije radi o predrimskom toponimu. U tom je naselju živjela autohtona populacija te se ne radi o grčkome naselju, premda sam toponim podsjeća na grčko ime.<sup>26</sup> Slobodan Čače pretpostavlja da je tijekom Cezarove uprave nad Ilirikom (58 – 50. god. pr. Kr.) u Epidauru bio naseljen dio Italika koji su mu bili vjerni tijekom Građanskoga rata.<sup>27</sup> S obzirom na ime ovoga oslobođenika, s velikom sigurnošću možemo pretpostaviti da je bio rob senatorske obitelji *Fabia*, na što najviše upućuje kognomen *Sanga* sagledan u kombinaciji čitava imena. Spomenik se ne može precizno datirati i zasad nema paralelu među natpisima Epidaura, no paleografske karakteristike natpisa odgovaraju nekolicini naronitanskih natpisa koji se datiraju oko sredine 1. st. pr. Kr.<sup>28</sup> S određenim bismo oprezom mogli pretpostaviti da je taj oslobođenik bio naseljenik Epidaura u vrijeme osnivanja konventa rimskih građana (*conventus civium Romanorum*), a koji su podržavali Cezara u njegovu sukobu s Pompejem.

Na prostoru antičkoga Epidaura dosad je pronađeno četrdesetak natpisa, što je skroman broj ako se uzme u obzir da se radi o gradu koji je imao status kolonije.<sup>29</sup> Ipak, nedostatak arheoloških istraživanja opravdava takav broj natpisa, kao i činjenica da su brojni natpisi, a i ostali kameni materijal, vjerojatno iskorišteni za gradnju okolnih mjesta. Epigrafski spomenici pronađeni na prostoru Cavtata mogu se datirati od 1. stoljeća do kasne antike, a za najranije su spomenike dosad bila smatrana dva natpisa koji spominju namjesnika Publija Kornelija Dolabelu (14. – 20. god.). Prvi je od njih, ujedno i najvažniji, baza za statuu koju su u čast Publija Kornelija Dolabele postavile peregrinske zajednice provincije Gornjega Ilirika (*civitates Superioris provinciae {H}Illyrici*).<sup>30</sup> Natpis je nesumnjivo povezan s propagiranjem carskoga kulta i iskazivanjem

it from land and sea. This event was described in the work *On the Alexandrine War (Bellum Alexandrinum)*,<sup>25</sup> whose author is unknown, but it had to be someone close to Caesar.

The toponym Epidaurum is probably of pre-Roman origin. Autochthonous population used to live in this settlement, so it was not a Greek settlement, though the toponym does sound like Greek names.<sup>26</sup> Slobodan Čače presumes that during Caesar's government in Illyricum (58–50 BC), some Italics who were loyal to him during the Civil war were settled in Epidaurum.<sup>27</sup> The name of this freedman suggests that he was a slave of the senatorial family *Fabia*, which can be concluded primarily on the basis of cognomen *Sanga* observed within the entire name combination. The monument cannot be dated precisely and does not have a parallel among known inscriptions from Epidaurum, but paleographic characteristics of the inscription correspond to few inscriptions from Naronna dated to the mid-1<sup>st</sup> century BC.<sup>28</sup> We could cautiously conclude that this freedman was a resident of Epidaurum when *conventus civium Romanorum* was founded as an association of Roman citizens who supported Caesar against Pompey.

About forty inscriptions have been found in the region of ancient Epidaurum, which is a modest number for a city with the status of colony.<sup>29</sup> However, lack of archaeological research justifies such number, as well as the fact that a number of inscriptions and other stone material have been used for building in nearby places. Epigraphic monuments recovered in the Cavtat region can be dated from the 1<sup>st</sup> century to Late Antiquity. Two inscriptions bearing the name of the governor Publius Cornelius Dolabella (14–20 AD) have been interpreted as the earliest such monuments. The first of them, also the most important one, is a base of a statue set up by peregrine communities of Upper Illyricum (*civitates Superioris provinciae {H}Illyrici*) in honor of Publius Cornelius Dolabella.<sup>30</sup> The inscription is definitely related to propagating the Imperial cult and expressing loyalty to Roman power at a regional

25 *Bell. Alex.*, 44, *Hunc oppugnans Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coegit praesidiumque nostrum recepit.*

26 G. Novak 1965, 120; S. Čače 2003, 69.

27 S. Čače 2003, 69.

28 CINar II 26 (= CIL III 1784); CINar II 89 (= CIL III 1820); CINar II 90. Tri natpisa (CINar I 40 [= CIL III 1884]; CINar II 153 [AE 1980, 679]; CINar II 156) koja nedvojbeno pripadaju razdoblju kasne Republike pokazuju nešto slabiju kvalitetu klesanja slova pa tako ni ne nalikuju ovima. Moguće je da se radi o nešto starijim natpisima s obzirom na to da su uklesani na isti tip stele koja ima veze s helenističkim tipom nadgrobnoga spomenika.

29 Analizu natpisa s područja Epidaura donose M. Šegvić 1998 i M. Glavičić 2008. Prema uvidu u arheološku građu u Zbirci Baltazara Bogišića, postoji još nekoliko neobjavljenih natpisnih ulomaka s područja antičkoga Epidaura.

30 CIL III 1741. O natpisu je dosta pisano, širu raspravu donosi Bojanovski 1988 (s popisom literature ranijih autora). U novije je vrijeme ovaj natpis najviše raspravljan u kontekstu podjele Ilirika na Dalmaciju i Panoniju, pri čemu valja istaknuti suprotna mišljenja P. Kovácsa 2008 i M. Šašel Kos 2010. U najnovije vrijeme o natpisu s obzirom na mjesto njegova pronalaska pisao je B. Bijadija 2018.

25 *Bell. Alex.*, 44, *Hunc oppugnans Epidaurum terra marique, ubi nostrum erat praesidium, adventu suo discedere ab oppugnatione coegit praesidiumque nostrum recepit.*

26 G. Novak 1965, 120; S. Čače 2003, 69.

27 S. Čače 2003, 69.

28 CINar II 26 (= CIL III 1784); CINar II 89 (= CIL III 1820); CINar II 90. Three inscriptions (CINar I 40 [= CIL III 1884]; CINar II 153 [AE 1980, 679]; CINar II 156) that definitely belong to the period of the Late Republic exhibit somewhat poorer quality of letter carving so they do not resemble these. It is possible these were somewhat older inscriptions since they were carved on the same type of stele that is related to the Hellenistic type of funerary monument.

29 Analysis of the inscriptions from the Epidaurum region is brought by M. Šegvić 1998 and M. Glavičić 2008. There are several more unpublished fragments with inscriptions from the area of ancient Epidaurum judging from the archaeological finds in the Collection of Baltazar Bogišić.

30 CIL III 1741. The inscription has been widely discussed; extensive study brought by Bojanovski 1988 (with the list of bibliography of earlier authors). Recently this inscription has been discussed most comprehensively in the context of division of Illyricum to Dalmatia and Pannonia, wherein divergent opinions of P. Kovács 2008 and M. Šašel Kos 2010 need to be mentioned. Most recently B. Bijadija 2018 also wrote about the inscription considering the place of its discovery.



lojalnosti rimskoj vlasti na pokrajinskoj razini.<sup>31</sup> Drugi natpis spominje Dolabelu kao namjesnika, ali u kontekstu aktivnosti kohorte *VI Voluntariorum*.<sup>32</sup> Iz presjeka sadržaja i izgleda ostalih spomenika, premda se radi o manjem uzorku, jasno je da su u Epidauru bile podizane razne vrste javnih i privatnih natpisa koji spominju i stanovnike iz redova gradske aristokracije i one iz najnižih slojeva. Kako je to često slučaj u gradovima kao što je Cavtat, arheološka istraživanja uglavnom su onemogućena građevinama koje su kasnije podignute, a često uz neprestanu reciklažu antičkoga kamenog materijala. Isto je i npr. s Trogirom, u kojemu su brojni epigrafski spomenici pronađeni kao spoliji, odnosno u sekundarnome kontekstu.

Kvint Fabije Sanga mogao je u Epidauru boraviti radi nekoga interesa svoga bivšeg gospodara, neovisno o tome je li taj interes bio ekonomske ili političke naravi. Kako ne znamo karakter toga natpisa, on je prema dimenzijama mogao biti nadgrobni, ali i javni natpis s popisom gradskih dužnosnika koji su dali nešto izgraditi. Na takve nas natpise može uputiti epigrafska ostavština Narone u kojoj vidimo da su oslobođenici vrlo aktivno sudjelovali u gradskome životu, od kojih su neki bili zaduženi i za izgradnju pojedinih javnih objekata.<sup>33</sup> Može se pretpostaviti da se radilo o oslobođenicima uglednijih italskih obitelji čije su razne interese na istočnoj obali Jadrana oslobođenici mogli kvalitetno zastupati.<sup>34</sup> Natpis sa spomenom Kvinta Fabija Sange govori dodatno u prilog toj opservaciji.

Oslobođenici uglavnom nisu mogli imati važnije gradske funkcije, no u 1. st. pr. Kr. primijećen je određeni broj oslobođenika koji je obnašao gradske magistrature, a radi se o naseljenicima u kolonije raznih provincija koje je Cezar osnovao.<sup>35</sup> Kao prilog tome svjedoči i Svetonijev podatak da je Cezar naselio 80.000 ljudi u prekomorske gradove te je tako iscrpio populaciju gradova iz kojih su naseljenici došli.<sup>36</sup> Odjeci takve Cezarove odluke vide se upravo u epigrafskim spomenicima u kolonijama za koje se smatra da ih je on osnovao na istočnoj obali Jadrana.<sup>37</sup>

level.<sup>31</sup> The second inscription mentions Dolabella as a governor, but in the context of activity of *cohors VI Voluntariorum*.<sup>32</sup> From the overview of contents and appearance of other monuments, although it is a small sample, it is clear that different kinds of public and private inscriptions had been set up in Epidaurum, mentioning residents belonging to the city aristocracy, but also to the lowest social class. As was often the case with cities such as Cavtat, archaeological excavations have been prevented mostly by later buildings, often alongside incessant recycling of ancient stone material. The situation is similar with Trogir, for instance, where abundant epigraphic monuments were found as spolia.

Quintus Fabius Sanga might have spent time in Epidaurum because of some interest of his former master, regardless if it might have been an economic or political matter. Since we do not know the type of the inscription, it might have been a funerary inscription judging from the dimensions, but also a public inscription with a list of city officials who had something built. Such inscriptions are actually suggested by the epigraphic heritage of Narona which illustrates active participation of freedmen in the city life, some being in charge of building certain public facilities.<sup>33</sup> We can assume that these were freedmen of renowned Italic families whose various interests on the eastern Adriatic coast could be successfully represented by the freedmen.<sup>34</sup> The inscription mentioning Quintus Fabius Sanga additionally supports this observation.

In most cases freedmen could not hold more important positions in the city administration, but in the 1<sup>st</sup> century BC, a certain number of freedmen have been noticed as city magistrates, mostly settlers in colonies of different provinces that Caesar had founded.<sup>35</sup> Svetonius claims that Caesar settled 80.000 people in overseas cities exhausting in that way population of the cities wherefrom the settlers came.<sup>36</sup> Reflections of this Caesar's decision are evident in epigraphic monuments in the colonies on the eastern Adriatic coast believed to be founded by Caesar.<sup>37</sup>

Cicero's letter dating to 46 BC to Publius Sulpicius Rufus who was governor of Illyricum at the time testifies to

31 J. J. Wilkes 1969, 253; M. Glavičić 2008, 45–47; I. Jadrić-Kučan 2012, 58–63.

32 ILJug 636.

33 CINar I 7 (= CIL III 1799); CINar I 17a i b (CIL III 1769 a i b); CINar I 29 (= CIL III 1830); CINar II 2 (= ILJug 1870); CINar II 26 (= CIL III 1784); CINar II 33 (= CIL III 1792); CINar II 34 (= CIL III 1793); CINar II 51 (= CIL III 1798); CINar II 89 (= CIL III 1820); CINar II 90; CINar II 91; CINar II 114 (= ILJug 1890); CINar II 116 (= ILJug 1887); CINar II 117; CINar II 118 (= ILJug 1888); CINar II 119 (= CIL III 1833); CINar II 120 (= ILJug 1889); CINar II 122 (= CIL III 1836); CINar II 126 (= CIL III 8442); CINar II 127 (= CIL III 8843); CINar II 128 (= CIL III 1835). O ulozu oslobođenika u javnome životu Narone vidi Medini 1980 i Rodà 2011.

34 Wilkes (1969, 248) spominje kako je u Naroni potvrđeno više od 50 italskih obitelji u koje se ubrajaju i one iz razdoblja 1. st. pr. Kr. Usp. raspravu u CINar II, 449–450. Također, valja računati i s oslobođenicima brojnih rimskih vojnika koji su bili utaboreni na području Narone krajem republikanskoga razdoblja.

35 H. Mouritsen 2011, 74–75.

36 Suet. *Caes.*, 42.1, *Octoginta autem civium milibus in transmarinas colonias distributis, ut exhaustae quoque urbis frequentia suppeteret...*

37 O osnutku kolonija na istočnoj obali Jadrana napisano je mnogo pa ćemo spomenuti samo posljednji publicirani rad na tu temu, a u kojemu se nalazi sva prethodna važnija literatura, vidi Matijašić 2018.

31 J. J. Wilkes 1969, 253; M. Glavičić 2008, 45–47; I. Jadrić-Kučan 2012, 58–63.

32 ILJug 636.

33 CINar I 7 (= CIL III 1799); CINar I 17a and b (CIL III 1769 a and b); CINar I 29 (= CIL III 1830); CINar II 2 (= ILJug 1870); CINar II 26 (= CIL III 1784); CINar II 33 (= CIL III 1792); CINar II 34 (= CIL III 1793); CINar II 51 (= CIL III 1798); CINar II 89 (= CIL III 1820); CINar II 90; CINar II 91; CINar II 114 (= ILJug 1890); CINar II 116 (= ILJug 1887); CINar II 117; CINar II 118 (= ILJug 1888); CINar II 119 (= CIL III 1833); CINar II 120 (= ILJug 1889); CINar II 122 (= CIL III 1836); CINar II 126 (= CIL III 8442); CINar II 127 (= CIL III 8843); CINar II 128 (= CIL III 1835). About the role of freedmen in public life of Narona see Medini 1980 and Rodà 2011.

34 Wilkes (1969, 248) mentions that over 50 Italic families had been attested in Narona, including the ones from the 1st century BC. Cf. discussion in CINar II, 449–450. We should also keep in mind freedmen of many Roman soldiers who were stationed in the Narona region by the end of the Republican period.

35 H. Mouritsen 2011, 74–75.

36 Suet. *Caes.*, 42.1, *Octoginta autem civium milibus in transmarinas colonias distributis, ut exhaustae quoque urbis frequentia suppeteret...*

37 A lot has been written about the foundation of colonies on the eastern Adriatic coast so we will mention only the most recent work on the subject, where all earlier literature is cited, see Matijašić 2018.



Slika 7. Ulomak natpisa Kvinta Fabija i Lucija Saufeja iz Salone

Figure 7. Fragment of the inscription of Quintus Fabius and Lucius Saufeius from Salona

foto / photo: D. Demicheli

O tome da u Naroni nije bilo neobično vidjeti oslobođenika neke ugledne rimske obitelji svjedoči i Ciceronovo pismo Publiju Sulpiciju Rufu iz 46. god. pr. Kr. koji je u to doba namjesnik Ilirika. Ciceron se već od 49. god. pr. Kr. tužio da mu je pobjegao rob Dionizije (*Dionysius*) koji mu je otuđio dio biblioteke. Kada je pouzdano saznao da se nalazi u Dalmaciji, točnije u Naroni, Ciceron se prvo obratio Sulpiciju, a nekoliko godina potom i Vatiniju, također namjesniku Ilirika, koji je u to vrijeme s vojskom bio u zaleđu Narone. Sulpiciju tako 46. god. pr. Kr. Ciceron piše: *Is est in provincia tua: eum et M. Bolanus, meus familiaris, et multi alii Naronae viderunt, sed, cum se a me manumissum esse diceret, crediderunt...* (On je u tvojoj provinciji: njega su Marko Bolan, moj obiteljski prijatelj, kao i mnogi drugi vidjeli u Naroni, ali kada je rekao da sam ga ja oslobodio, povjerovali su mu...).<sup>38</sup> Također, već je primijećeno da Ciceron spominje i mnoge druge koji su vidjeli Dionizija, što bi posredno značilo da je ondje bila veća skupina ljudi koja je bila povezana s Italijom.<sup>39</sup>

Dosad je pronađeno desetak natpisa osoba koje su se zvale *Quintus Fabius*, a koje su bile oslobođenici nekoga Kvinta Fabija. Natpisi su uglavnom s područja Italije, a datiraju se od 1. st. pr. Kr. do kraja 1. stoljeća.<sup>40</sup> U Dalmaciji *Fabii* nisu osobito česti, potvrđeni su na dvadesetak natpisa. Samo se na dvama natpisima uočava kombinacija tog gentilicija s predimonom *Quintus*, a oba su iz Salone. Prvi natpis spominje Kvinta Fabija Pakata, vojnika legije *XI CPF*, pa bi ga svakako trebalo datirati nakon 42. god.,<sup>41</sup> a vojnik

the fact that it was not unusual to see a freedman of some prominent Roman family in Naron. Cicero was complaining since 49 BC that a slave named Dionysius had escaped and stole a part of his library. After he had learned with certainty that he escaped to Dalmatia, more precisely Naron, Cicero addressed Sulpicius first, and few years later Vatinius, also governor of Illyricum, who was in the Naron hinterland with the army. In the year 46 BC Cicero wrote: *Is est in provincia tua: eum et M. Bolanus, meus familiaris, et multi alii Naronae viderunt, sed, cum se a me manumissum esse diceret, crediderunt...* (He is in your province: Marcus Bolanus, my family friend, and many others have seen him in Naron, but when he said that I had freed him, they believed him...).<sup>38</sup> Furthermore, it has been noticed that Cicero mentioned many others who had seen Dionysius which would indirectly suggest that there was a bigger group of people related to Italy.<sup>39</sup>

So far about ten inscriptions have been found mentioning individuals named *Quintus Fabius*, that were freedmen of a certain Quintus Fabius. The inscriptions are mostly from the region of Italy, dating to the period from the 1<sup>st</sup> century BC to the end of the 1<sup>st</sup> century.<sup>40</sup> *Fabii* are not that common in Dalmatia, they are recorded on about twenty inscriptions. On only two examples this gentile name was combined with preanomen *Quintus*, both from Salona. The first inscription mentions Quintus Fabius Pacatus, soldier of *legio XI CPF*, so it should definitely be dated after the year 42 AD,<sup>41</sup> and the soldier was from the city of Vienna in Narbonese Gaul (presently Vienne in France).<sup>42</sup> The second inscription is more relevant for this discussion. It has not been completely preserved but it could be dated earlier than the mentioned soldier's inscription.<sup>43</sup> Parts of two male names can be noticed on it, Quintus Fabius and Lucius Saufeius (Fig. 7). Letter type (in particular the letters Q and B) resembles the one from Cavtat, and it should accordingly be dated to the chronological framework during the middle or second half of the 1<sup>st</sup> century BC. Both gentile names belong to families that were active by the end of the Republican period in Rome, but elements on the inscription are far too scarce to relate these persons directly to some important figures of the period. We should also mention the earliest inscription bearing gentile name *Fabius* in Dalmatia, and it is a fragment of architectural stele with Hellenistic characteristics, found in Naron. The inscription cannot be clearly

38 Cic. *Fam.*, 13, 77.

39 M. Mayer i Olivé 2011, 173.

40 CIL VI 6093; 6919; 7077; 23349 (Rim); CIL IX 8129 (Oricola); CIL X 4131 (Capua); 7403 (Termini Imerse); CIL XI 3347 (Civitavecchia); CIL II/14 453; 454 (Sagunt); ZPE-178-251 (Morcone).

41 CIL III 8740 (Salona).

38 Cic. *Fam.* 13,77.

39 M. Mayer and Olivé 2011, 173.

40 CIL VI 6093; 6919; 7077; 23349 (Rome); CIL IX 8129 (Oricola); CIL X 4131 (Capua); 7403 (Termini Imerse); CIL XI 3347 (Civitavecchia); CIL II/14 453; 454 (Sagunt); ZPE-178-251 (Morcone).

41 CIL III 8740 (Salona).

42 Perhaps he was a descendant of the Roman *Fabii* since Vienna was located in the territory of the Allobroges, becoming a Roman colony during Caesar.

43 ILJug 2568 ad 3638 (Salona).

je bio iz grada Vijene (*Vienna*) u Narbonskoj Galiji (danas Vienne u Francuskoj).<sup>42</sup> Za ovu je raspravu ponešto važniji drugi natpis koji nije posve sačuvan, no mogao bi se datirati ranije od spomenutoga vojničkog natpisa.<sup>43</sup> Na njemu se uočavaju dijelovi imena dviju muških osoba, Kvinta Fabija (*Q. Fabius*) i Lucija Saufeja (*L. Saufeius*) (Sl. 7). Prema tipu slova (posebice slova *Q* i *B*) natpis nalikuje na onaj iz Cavtata te bi i njemu valjalo pretpostaviti datacijski okvir tijekom sredine ili 2. pol. 1. st. pr. Kr. Oba gentilicija pripadaju obiteljima koje su bile aktivne tijekom kraja republikanskoga razdoblja u Rimu, no premalo je elemenata na natpisu da bi se te osobe izravno povežalo s nekim značajnijim ličnostima toga razdoblja. Ovdje valja spomenuti i zasad najraniji natpis sa spomenom gentilicija *Fabius* u Dalmaciji, a radi se o ulomku arhitektonske stele helenističkoga obilježja, pronađene u Naroni. Natpis se ne čita najjasnije, no nema sumnje da se spominje gentilicij *Fabius* (Sl. 8).<sup>44</sup>

Usprkos činjenici da je u njoj pronađeno više tisuća natpisa, u Saloni nema mnogo onih koji bi se mogli datirati u razdoblje kasne Republike ili samoga početka Carstva.<sup>45</sup> Epigrafska produkcija u Saloni svoj zamah dobiva u Tiberijevo i Klaudijevo vrijeme, a najveća produkcija i prisutnost većega broja klesarskih radionica vidljivi su tijekom 2. i 3. stoljeća, kada se čini da je naručivanje spomenika bilo pristupačno svim slojevima pučanstva.

## ZAKLJUČAK

Epigrafski spolij o kojemu je ovdje bilo riječi donosi samo jedno ime, no vidljivo je da se i temeljem samo toga jednog podatka može pronaći nekoliko elemenata koji nam dopuštaju pretpostavljanje obrisa širega konteksta. Ovdje je ključna sastavnica kognomen *Sanga* u kombinaciji s gentilicijem *Fabius*, a glavno uporište za hipotezu da se radi o oslobođeniku senatorske obitelji pružili su literarni izvori. Stoga je taj natpis, bez obzira što se radi tek o ulomku, izvrsna poveznica između povijesnih izvora i zbivanja na području Epidaura u razdoblju kraja Rimske Republike koji se temeljem njega mogu pretpostaviti. Bez obzira na to radi li se o spomeniku koji bi se mogao datirati u sam kraj Republike ili u



**Slika 8. Ulomak stele iz Narone sa spomenom pripadnika obitelji *Fabii***

Figure 8. Fragment of stele from Narona mentioning the *Fabii* family member

foto / photo: D. Demicheli

read, but there is no doubt that gentile name *Fabius* is mentioned (Fig. 8).<sup>44</sup>

Despite the fact that several thousands of inscriptions were found in Salona, there are no many which could be dated to the period of the Late Republic or very beginning of the Empire.<sup>45</sup> Epigraphic production in Salona blossomed during the reign of Tiberius and Claudius, and the biggest production and presence of bigger number of stonemiller's workshops are noticeable in the 2<sup>nd</sup> and 3<sup>rd</sup> centuries, when ordering a monument seemed affordable to all social classes.

## CONCLUSION

Epigraphic monument discussed here brings only one name, but it is clear that it is sufficient to find several elements that allow us to assume an outline of a wider context. The crucial component here is cognomen *Sanga* in combination with gentile name *Fabius*. Literary sources offered the main stronghold for the hypothesis that he was a freedman of the senatorial family. Therefore, this inscription,

42 Možda se radi o potomku rimskih Fabija s obzirom na to da se Vijena nalazila na teritoriju Alobroga, a postala je rimska kolonija u doba Cezara.

43 ILJug 2568 ad 3638 (Salona).

44 CINar II, 156. Natpis je uklesan na manjoj arhitektonskoj steli koja svoje podrijetlo ima u stelama helenističkoga obilježja. Taj tip spomenika s tekstom na latinskome jeziku najpoznatiji je prema naronitanskoj steli Gaja Amerina Latina, Publijeva oslobođenika (*C. Amerinus Latinus, P. I.*, CINar I, 40 (= CIL III 1884), *C(aius) Amerinus / P(ubli) l(ibertus) Latinu(s) / s(itus)*). Zanimljivo je da ovaj oslobođenik ima različito predivo od svoga gospodara. O razvoju nadgrobnih spomenika u Dalmaciji i poveznici s helenističkim stelama vidi Cambi 2005, 13, a o helenističkome tipu stela u Naroni vidi B. Kirigin 1980.

45 Stela oslobođenice Lolije Muze (*Lollia Musa*, CIL III 2419) jedan je od najranijih epigrafskih spomenika u Saloni, no ipak je mlađi od najranijih stela iz Narone, usp. Cambi 2002, 118. Letimičnim uvidom u dio salonitanskih spomenika, smatramo da se među njima nalazi određeni broj natpisa (uglavnom fragmentarnih) koji dosad nisu bili promatrani kao spomenici iz razdoblja kraja Republike ili početka Carstva.

44 CINar II, 156. The inscription was engraved in a small architectural stele that originates from stelae with Hellenistic characteristics. This type of monument with text in Latin is best known from the Naronitan stele of Gaius Amerinus Latinus, freedman of Publius (*C. Amerinus Latinus, P. I.*, CINar I, 40 (= CIL III 1884), *C(aius) Amerinus / P(ubli) l(ibertus) Latinu(s) / s(itus)*). It is interesting that this freedman has different praenomen than his master. About the development of funerary monuments in Dalmatia and connection with Hellenistic stelae see Cambi 2005, 13, and about Hellenistic type of stelae in Narona see B. Kirigin 1980.

45 Stele of a freedwoman *Lollia Musa* (*Lollia Musa*, CIL III 2419) is one of the earliest epigraphic monuments in Salona, but it is still younger than the earliest stelae from Narona, cf. Cambi 2002, 118. After a casual glance at some Salonitan monuments, we believe that there are some inscriptions (mostly fragmentary) that have not been recognized as monuments from the end of the Republic or beginning of the Empire so far.



ranocarsko doba, smatramo da se, s obzirom na sve navedeno, radi o dosad najranije potvrđenome rimskome natpisu na prostoru Epidaura. Epidaur je bio rimska kolonija, jedna od manjih na Jadranu, no taj je grad živio nekoliko stoljeća i u njemu je izvorno bilo postavljeno mnoštvo epigrafskih spomenika. Natpis koji su postavile peregrinske zajednice u čast namjesniku Dolabeli<sup>46</sup> svjedoči da je epigrafska kultura već tijekom ranocarskoga razdoblja bila prihvaćena i među autohtonim pučanstvom. Stoga ne čudi da je ta ista kultura morala biti rasprostranjena među Rimljanima koje desetljeće prije, pogotovo jer se radilo i o pučanstvu koje je u taj grad došlo iz italskih gradova. U ovom je gradu moralo biti dobrostojećih obitelji, a kao odjek toga vidimo vitešku obitelj *Vibii*<sup>47</sup> u 1. st. ili *Marcii* koja je dala jednoga od najprominentnijih rimskih vitezova tijekom 2. st. u Dalmaciji.<sup>48</sup> Natpis daje naslutiti da je Epidaur bio u sferi interesa i nekome iz patricijske loze Fabijâ. Stremljenja tih i drugih italskih patricijskih obitelji prema istočnoj obali Jadrana nisu neočekivana kada se uzmu u obzir politička zbivanja na zalasku Republike.<sup>49</sup> Ranih natpisa, kao što je ovaj, na cavtatskome bi području nesumnjivo trebalo biti još, no morat ćemo pričekati veća arheološka istraživanja ili otkriće kakvoga novog spolija u postojećoj arhitekturi.

although fragmentary, can serve as an excellent connection between the historical sources and events in the Epidaurum region by the end of the Roman Republic that can be conjectured on the basis of this inscription. Regardless of dating this monument to the end of the Republic or early Imperial period, we believe that considering all the aforementioned, this is the earliest confirmed Roman inscription in the Epidaurum region. Epidaurum was one of smaller Roman colonies in the Adriatic, but this city lived for several centuries and an abundance of epigraphic monuments was originally set up in it. The inscription set up by peregrine communities in honor of governor Dolabella<sup>46</sup> testifies to acceptance of the epigraphic culture among autochthonous population as early as the early Imperial period. Therefore, it is not surprising that the same culture must have been present among the Romans few decades earlier, particularly since it was population coming to the city from the Italic cities. There had to be well-off families in the city, such as equestrian family *Vibii*<sup>47</sup> in the 1<sup>st</sup> century or *Marcii* that gave one of the most prominent Roman members of the equestrian rank in the 2<sup>nd</sup> century in Dalmatia.<sup>48</sup> The inscription suggests that Epidaurum was in the interest sphere of someone from the patrician *gens Fabia*. Aspirations of this and other Italic patrician families for the eastern Adriatic coast are not unexpected considering the political events at the end of the Republic.<sup>49</sup> There should be more early inscriptions such as this one in the Cavtat region, but we will have to wait for more extensive archaeological excavations or a discovery of some new spolia in the existing architecture.

46 CIL III 1741.

47 Svjedok na diplomi CIL XVI 14, izdanoj 71. god., bio je *P. Vibius Maximus*, rodom iz Epidaura, a koji je naveden kao *equus Romanus*.

48 Radi se o Kvintu Marciju Turbonu (*Q. Marcus Turbo*), vitez u iznimno zanimljivoj i bogate vojne karijere. O njemu vidi Ž. Miletić, B. Bijadija 2014.

49 U ovom bi kontekstu valjalo spomenuti i neobjavljen natpis (vjerojatno s naronitanskoga područja) koji spominje pripadnika ugledne obitelji *Caecilii Metelli*.

46 CIL III 1741.

47 Witness on the diploma CIL XVI 14, published in the year 71 AD, was *P. Vibius Maximus*, from Epidaurum by descent, stated as *equus Romanus*.

48 It was Quintus Marcus Turbo, equestrian with an exceptionally interesting and rich military career. About him see Ž. Miletić, B. Bijadija 2014.

49 In this context we should also mention an unpublished inscription (probably from the Naronitan region) mentioning a member of the prominent family *Caecilii Metelli*.

## Kratice / Abbreviations

- AE – *L'Année épigraphique*, Paris.  
CIL – *Corpus inscriptionum Latinarum*, Berlin.  
CINar I – *Corpus inscriptionum Naronitanorum vol. I*, Macerata 1999.  
CINar II – *Corpus inscriptionum Naronitarum vol. II*, Roma 2020.  
EDR – *Epigraphic database Rome*.  
ILJug – *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia repertae et editae sunt*, Ljubljana.

## Izvori / Sources

- Apijan (Appianus), *The Roman history of Appian of Alexandria* (prijevod H. White), London – New York 1899.  
Cezar (C. Iulius Caesar), *Alexandrian war, African war, Spanish war* (prijevod A. G. Way), Loeb Classical Library 402, Cambridge, MA 1955.  
Ciceron (M. Tullius Cicero), *Epistulae ad Familiares (Letters to friends)* [prijevod D. R. Shackleton Bailey], Loeb Classical Library 205, Cambridge, MA 2001.  
Ciceron (M. Tullius Cicero), *Orations* (prijevod N. H. Watts), Loeb Classical Library 252, Cambridge, MA 1931.  
Ciceron (M. Tullius Cicero), *The Verrine Orations, Volume I: Against Caecilius. Against Verres, Part 1; Part 2, Books 1-2* (prijevod L. H. G. Greenwood), Loeb Classical Library 221, Cambridge, MA 1928.  
Salustije (C. Sallustius Crispus), *Sallusts' Bellum Catilinae* (preveo i priredio J. T. Ramsey), Oxford 2007.

## Literatura / Bibliography

- Badurina, A. 1998 – Hagiopografija Konavala, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*, sv. 1, Stipetić, V. (ur.), Dubrovnik, 253–263.  
Bijađija, B. 2018 – Contribution to the knowledge about Epidaurum based on two of the inscriptions of Dolabella from Cavtat, u: *The century of the brave. Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, Miličević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), Zagreb, 307–318.  
Bilić-Dujmušić, S. 2006 – Roman military actions within Dalmatia – The battle at Taurida, u: *Dalmatia: Research in the Roman Province 1970-2001, Papers in honour of J. J. Wilkes*, Davidson, D., Gaffney, V., Marin, E. (ur.), BAR International Series 1576, London, 27–39.  
Bilić-Dujmušić, S. 2014 – Bitka kod Krka godine 49. pr. Kr., u: *Rimske keramičarske i staklarske radionice. Proizvodnja i trgovina na Jadranskom prostoru: zbornik II. međunarodnog arheološkog kolokvija, Crikvenica, 28. – 29. listopada*, Lipovac Vrkljan, G., Šiljeg, B., Ožanić Roguljić, I., Konestra, A. (ur.), Zagreb – Crikvenica, 107–124.  
Bojanovski, I. 1987 – Ad CIL III, 1741, Obod kod Cavtata (Epidaurum), u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području: znanstveni skup, Dubrovnik, 1. – 4. X. 1984.*, Rapanić, Ž. (ur.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, Zagreb, 101–110.

- Broughton, T. R. S. 1951 – *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 1., New York.  
Broughton, T. R. S. 1952 – *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 2., New York.  
Broughton, T. R. S. 1986 – *The Magistrates of the Roman Republic*, vol. 3., New York.  
Cambi, N. 2002 – Kiparstvo, u: *Longae Saloniae I*, Marin, E. (ur.), Split, 115–174.  
Cambi, N. 2005 – Funerary monuments from Dalmatia, Istria and the Croatian part of Pannonia. A comparative study, u: *Religija i mit kao poticaj rimskoj provincijalnoj plastici: akti VIII. međunarodnog kolokvija o problemima rimskog provincijalnog umjetničkog stvaralaštva, Zagreb, 5. – 8. V. 2003.*, Sanader, M., Rendić-Miočević, A. (ur.), Zagreb, 13–30.  
Čače, S. 2003 – O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *Folia onomastica Croatica* 11, Zagreb, 53–76.  
Faber, A. 2003 – Cezarova flota i izvori kod Krčkog mosta, *Histria antiqua* 10, Pula, 277–288.  
Glavičić, M. 2008 – Epigrafska baština rimskodobnog Epidaura, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar, 43–62.  
Hübner, E. 1885 – *Exempla scripturae epigraphicae Latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani*, Berlin.  
Jadrić-Kučan, I. 2012 – Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 41–66.  
Kapetanić, N. 2011 – *Konavle u XV. stoljeću*, Gruda.  
Kapetanić, N., Vekarić, N. 1998 – *Stanovništvo Konavala*, sv. 1, Dubrovnik.  
Kirigin, B. 1980 – Helenistički tip stele u Naroni, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka: znanstveni skup, Metković, 4. – 7. X. 1977.*, Rapanić, Ž. (ur.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split, 169–172.  
Kovács, P. 2008 – Some notes on the division of Illyricum, u: *Provinzia. Die römische Provinzen in ihre Anfänge*, Piso, I. (ur.), Cluj – Napoca, 243–253.  
Kovačić, L. 2012 – *Antički vodovod Vodovađa – Cavtat*, Dubrovnik.  
Matijašić, R. 2018 – Res Gestae (28.1) and the establishment of Roman colonies on the Eastern Adriatic, u: *The century of the brave: Roman conquest and indigenous resistance in Illyricum during the time of Augustus and his heirs*, Miličević Bradač, M., Demicheli, D. (ur.), Zagreb, 69–76.  
Mayer i Olivé, M. 2011 – Cicerón y Narona, *Kačić – zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja* 41–43 (2009–2011), Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan, Split, 169–177.  
McCall, J. 2018 – *Clan Fabius, defenders of Rome*, Barnsley.  
Medini, J. 1980 – Uloga oslobođenika u životu Narone, u: *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Metković 4. – 7. X. 1977.*, Rapanić, Ž. (ur.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 5, Split, 195–206.  
Miletić, Ž., Bijađija, B. 2014 – Quintus Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 107, Split, 307–328.  
Mouritsen, H. 2011 – *The Freedman in the Roman world*, Cambridge.  
Münzer, F. 1909 – s. v. Fabius, *Pauly-Wissowa Realenzyklopadie der klassischen Altertumswissenschaft VI/2*, München col. 1739–1888.

- Novak, G. 1965 – Quaestiones Epidauritanae, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 339, Zagreb, 97–140.
- Pina Polo, F. 2018 – Magistrates without Pedigree: the consules suffecti of the Triumviral age, *The Journal of Roman studies* 108, London, 99–114.
- Rendić-Miočević, D. 1989 – Da li je *spelaeum* u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?, u: *Iliri i antički svijet*, Split, 531–538.
- Rodà, I. 2011 – Los seviri Augustales de Naron, *Kačić – zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja* 41–43 (2009–2011), Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan, Split, 189–209.
- Ryan, X. F. 1996 – Four Republican senators, *Classica et mediaevalia* 47, Copenhagen, 207–215.
- Syme, R. 1939 – *The Roman revolution*, Oxford.
- Šašel Kos, M. 2010 – Pannonia or Lower Illyricum?, *Tyche* 25, Wien, 123–131.
- Šegvić, M. 1998 – Stanovništvo Konavala u rimsko doba, u: *Konavle u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Cavtatu od 25. do 27. studenog 1996. godine*, sv. 1, Stipetić, V. (ur.), Dubrovnik, 9–30.
- Vitelli Casella, M. 2018 – La battaglia del Canale di Maltempo / Tihi kanal (49 a.C.) nel golfo del Quarnaro / Kvarner: note topografiche, *Arheološki vestnik* 69, Ljubljana, 335–349.
- Wilkes, J. J. 1969 – *Dalmatia*, London.
- Willems, P. G. H. 1878 – *Le sénat de la République romaine*, Paris.
- Zaninović, M. 1988 – *Villae rusticae* u području Epidaura, u: *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Znanstveni skup, Dubrovnik 1. – 4. X. 1984.*, Rapanić, Ž. (ur.), Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12, Zagreb, 89–100.
- Žeravica, Z., Kovačić L. 2002 – *Konavle, srednjovjekovna groblja*, katalog izložbe, Dubrovnik.